

***Evangelia* la români. O perspectivă filologică**

Carte referențială a creștinismului, *Tetraevanghelul*¹ cuprinde cele patru evanghelii canonice ale Noului Testament, dispuse în ordinea consacrată a evangheliștilor cărora le sunt atribuite (Matei, Marcu, Luca și Ioan), împărțite în pericope (zaceale), precedate de indicații tipiconale privind ziua și săptămâna liturgică în care urmau să fie citite în cadrul serviciului divin. Atât *Tetraevanghelul*, cât și *Evangeliarul* (*Evangelia*) pornesc de la același text biblic, adaptat însă unor funcții diferite. Inițial, cartea era folosită atât ca text de lectură, cât și ca text de slujbă, datorită adnotărilor privind începutul și sfârșitul fiecărei citiri de pe parcursul anului bisericesc. Ulterior, prin selecția și reordonarea materiei, textul a fost structurat sub forma *Evangeliarului*, care conține fragmentele biblice așezate potrivit lecționarului liturgic grecesc, începând cu pericopa la Duminica Învierii din *Evangelia* după Ioan. Păstrată pe masa altarului, *Evangelia* este citită de preot sau de diacon, în special la duminici și sărbători, la oficierea liturghiei și a slujbelor celor șapte Laude.

Cele dintâi Tetraevanghele în slavonă care ne-au parvenit, fragmentar, au fost copiate la noi încă din secolele al XIII-lea și al XIV-lea. În 1404–1405, călugărul Nicodim de la Tismana, retras în Transilvania, probabil la Sihăstria Prislopului sau, mai degrabă, în Banatul de Severin, la Vodița, transcrie pe pergament textul celor patru evanghelii, cel dintâi manuscris cu dată certă realizat în spațiul românesc, având o ferecătură cu plăci de argint aurit (păstrat în prezent

¹ Vezi studiul nostru *Textul evanghelic în cultura română (încercare de sinteză)*, în LR, LXI, 2012, nr. 1, p. 26–37.

la Muzeul Național de Artă al României)². În 1429, în scriptoriul de la Mănăstirea Neamț, Gavriil Uric copiază, la comanda soției lui Alexandru cel Bun, Doamna Marina, un *Tetraevanghel* slavon, o capodoperă artistică ilustrată cu miniaturi de factură bizantină ale celor patru evangheliști, reproduse cu fidelitate de o întreagă pleiadă de copiiști care i-a urmat. În paralel cu textul slavon, pe o coloană mai îngustă, se află textul grecesc, scris la o dată mai târzie (manuscrisul se află la Bodleian Library a Universității din Oxford). Același talentat monah nemțean va mai executa, din porunca părcălabului de origine ardeleană Lațcu Câdea, în 1436, un alt *Tetraevanghel* (păstrat la Muzeul Național de Artă al României), reușind să creeze o adevărată școală de caligrafi miniaturiști și să ofere modele nu numai pentru scrierea și ilustrația medievală, ci și pentru pictura murală bisericească din perioada următoare³. Tradiția caligrafică va fi continuată cu noi lucrări executate în epoca lui Ștefan cel Mare la mănăstirile de la Neamț și Putna, majoritatea fiind scrise pe pergament, împodobite cu o iconografie și o ornamentație bogate, cu miniaturi pe o pagină întreagă, inițiale ornate și frontispicii cu motivul cercurilor înlănțuite și îmbinate, decorate în aur și chinovar, fiind ferecate în argint sau argint aurit, uneori bătut cu pietre prețioase.

Este notabil faptul că operele create în aceste centre de copiiști și miniaturiști au condus la impunerea unui autentic stil moldovenesc, care va influența sub aspect grafic și stilistic manuscrisele provenite din lumea ortodoxă, cu precădere cele rusești, începând din a doua jumătate a secolului al XV-lea. O statistică ne arată că dintre cele 63 de manuscrise religioase care datează din timpul voievodului moldovean 21 sunt

² Ion-Radu Mircea, *Cel mai vechi manuscris miniat din Țara Românească: Tetraevanghelul popii Nicodim (1404–1405)*, în RS, XIII, 1966, p. 203–221.

³ Vezi Sorin Ulea, *Gavril Uric. Studiu paleografic*, în „Studii și cercetări de istoria artei”, seria artă plastică, 28, 1981, p. 35–62.

Tetraevanghele⁴. Printre acestea se numără manuscrisul copiat de ieromonahul Nicodim, în 1473, în care apare pe fila 266^v portretul miniat al domnitorului, acesta dăruindu-l Mănăstirii de la Humor (manuscris aflat în prezent la Muzeul Național de Istorie a României), apoi cele caligrafiate de monahul Paladie, în 1488–1489, și de Pahomie monahul, în 1490, destinat Mănăstirii Voroneț (ultimul ajuns la Muzeul Istoric din Moscova). La cererea logofătului Mișu și a fraților săi, aflați în pribegie, diacul Trif scria, în 1477, un *Tetraevanghel* la Lwów. În 1488, era scris la Mănăstirea Prislop din Țara Hațegului, pentru Episcopia Feleacului de lângă Cluj, din îndemnul arhiepiscopului Daniil, un *Tetraevanghel* slavon care va fi legat cu o ferecătură de argint, dăruită în 1498 de Isac, vistiernicul lui Ștefan cel Mare. Alte manuscrise sunt executate de harnicul caligraf și miniaturist Teodor Mărieșcul de la Mănăstirea Neamț, în 1491, pentru Biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Bacău, în 1492, pentru Mănăstirea Zografu (ambele aflate în Muzeul Istoric din Moscova), în 1493, pentru biserica din Cetatea Hotinului (păstrat actualmente la Die Bayerische Staatsbibliothek din München), și în 1498, pentru Mănăstirea Moldovița (existent în Muzeul Istoric din Moscova). Diacul Toader termină de

⁴ O primă retrospectivă a acestora, cvasiexhaustivă, a realizat Emil Turdeanu în studiul *Manuscrise slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1943 (extras din CEL, V), p. 101–240; idem, *Oameni și cărți de altădată*, vol. I, ediție îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, Editura Enciclopedică, 1997, p. 25–167, 286–322; a se vedea și M. Berza, *Miniaturi și manuscrise*, în *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, Editura Academiei, 1958, p. 361–371; idem, *Trei tetraevanghele ale lui Teodor Mărieșcul în Muzeul Istoric de la Moscova*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, Editura Academiei, 1964, p. 589–639; Constantin Rezachevici, *Un Tetraevanghel necunoscut aparținând familiei dinspre mamă a lui Ștefan cel Mare*, în SMIM, VIII, 1975, p. 163–182; Scarlat Porcescu, *Tetraevanghelul de la Humor (1473) cu portretul lui Ștefan cel Mare*, în MMS, LVII, 1981, nr. 7–9, p. 498–529; Al. Mareș, *Considerații pe marginea a două valoroase tetraevanghele slavone*, în SMIM, XXI, 2003, p. 209–221.

scris, în 1493, în cetatea Sucevei, un *Tetraevanghel* din porunca Mariei Voichița, cea de-a treia soție a domnitorului moldovean, care îl va dărui Mănăstirii de la Pătrăuți (manuscris păstrat la Morgan Library & Museum din New York). Ștefan cel Mare va mai înzestra și Biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Borzești, de pe Trotuș, în 1495, cu un *Tetraevanghel* scris cu un an mai devreme, apoi Mănăstirea Zografu de la Muntele Athos, cu un manuscris copiat și decorat de Filip monahul, în 1502 (exemplar conservat la Österreichische Nationalbibliothek din Viena), iar unul scris de ieromonahul Spiridon de la Mănăstirea Putna, tot în 1502, va fi dăruiat Bisericii „Sf. Ioan Botezătorul” din Piatra Neamț. Un alt *Tetraevanghel* de la Mănăstirea Putna este comandat de domnitor, în 1504, cu câteva luni înainte de moartea sa, lucrarea fiind continuată apoi, sub patronajul fiului său, Bogdan al III-lea, și ferecată în 1507.

Modelul manuscriselor moldovenești este adoptat – e drept, izolat – și în Muntenia, unde popa Dobromir scrie în 1471 un *Tetraevanghel* slavon, la comanda clucerului Furcă (exemplar păstrat în Biblioteca Publică de Stat din Sankt-Petersburg). Tradiția manuscrisă se va prelungi și în secolele următoare, concurată însă tot mai mult de ecloziunea cărții tipărite.

Cel dintâi tipograf atestat pe teritoriul românesc, ieromonahul Macarie, va imprima un *Tetraevanghel* slavon, apărut în 25 iunie 1512, după ce scosese la lumină un *Liturghier*, în 1508, și un *Octoih*, în 1510. O ediție științifică a *Tetraevanghelului* macarian va fi publicată în 1999⁵. Locul de apariție a cărții, tipărite în urmă cu 500 de ani, nu este specificat în epilog, fiind plasat cu aproximație în Țara Românească, respectiv la Târgoviște sau Mănăstirea Dealu, cel mai frecvent, dar și la București sau la o mănăstire din

⁵ *Das Tetraevangelium des Makarije aus dem Jahre 1512*. Der erste kirchenslavische Evangeliendruck, ediție facsimilată de Heinz Miklas, cu colaborarea lui Ștefan Godorogea și Christian Hannick, Paderborn, Ferdinand Schöningh, 1999.

jur, eventual la Snagov, la Mănăstirea Bistrița sau la Râmnic. Nu au lipsit nici partizanii localizării tipăriturilor macariene la Veneția, în celebra officină a lui Andrea Torresani și Aldo Manutius (Alexandru Odobescu, Virgil Molin), ipoteză puțin plauzibilă. Presupunerile privind aducerea materialului tipografic chirilic de la Veneția, Cracovia sau Cetinje au fost acceptate cu rezerve, unii istorici (Hasdeu, N. Iorga, P.P. Panaitescu) considerând tiparul macarian un produs intern. Încercările de identificare a lui Macarie cu diferite personaje omonime din epocă au fost numeroase, dintre care aceea cu tipograful muntenegrean Macarie, venit de la Cetinje în Țara Românească, de unde s-a retras apoi la Mănăstirea Hilandar, pare a fi cea mai credibilă. Tipărit în două variante, o ediție comună, pe hârtie, și una de lux, pe pergament, *Tetraevanghelul* lui Macarie îl avea ca patron pe „domnul însuși stăpânitor” Neagoe Basarab, care menționa în postfață că „Cel în Treime închinat a binevoit să umple biserica sa cu sfinte cărți pentru slăvirea și folosul cititorilor”. Formulările din epilog, la fel ca în *Octoihul* din 1510, coincid cu cele din *Octoihul* scos de Macarie, în 1493–1494, la Cetinje. B.P. Hasdeu sesizase similitudinile frapante între vignetele și inițialele ornate din manuscrisele executate în vremea lui Ștefan cel Mare și cele din tipăriturile „periodului” macarian, convins de „originea curat românească a ingenioaselor arabescuri”⁶ create de ieromonahul din Muntenegru. Urmând modelul manuscriselor moldovenești, cartea din 1512 se distinge, la fel ca tipăriturile anterioare ale lui Macarie, prin eleganța tiparului bicolor, negru și roșu, a caracterelor tăiate cu finețe și precizie, precum și a frontispiciilor alcătuite din antrelacuri geometrice, cu stema Țării Românești în mijloc. Cartea va exercita o puternică înrăurire asupra edițiilor slavone care i-au urmat, atât din spațiul românesc, cât și din cel sud-dunărean, textul fiind reprodus în *Tetraevanghelul* slavon de la Sibiu, scos de Filip Mahler, în 1546, ca și în edițiile sârbești de la

⁶ B.P. Hasdeu, *Un tezaur de tipo-xilografie română de pe la 1550*, în „Traian”, I, nr. 27, 29 iunie 1869, p. 107.

Belgrad, din 1552, și de la Mănăstirea Mrkšina, din 1562. Frontispiciile sale specifice cu arabescuri au fost imitate, uneori cu stângăcie, și în ediția sârbă de la Mănăstirea Rujan, din 1537, în *Octoiul mic* al lui Coresi din 1557, în *Triod-Penticostarul* coresian de la Târgoviște, din 1558, precum și în unele ediții ale *Tetraevanghelului*, imprimate în deceniile următoare.

Alte Tetraevanghele slavone vor mai tipări, în secolul al XVI-lea, Dimitrie Liubavici (cca 1548–1551), Coresi (1562, cu ajutorul diacului Tudor, 1579 și 1583, ambele împreună cu Mănăilă), diacul Călin (1565), ieromonahul Lavrentie (cca 1575, 1582) și diacul Lorinț (1579). Ediția coresiană din 1562 derivă dintr-o versiune diferită de cea macariană, fiind preluată în reeditările ulterioare⁷.

Există informații privind traducerea celor patru evanghelii și a epistolelor pauline în Moldova în jurul anului 1532. Într-o scrisoare ce datează din acel an (publicată în vol. XIV al colecției polone *Acta Tomiciana*, apărut la Poznań, în 1952), se face referire la un „învățat bătrân” moldovean sosit la Wittemberg cu intenția de a-l audia pe Martin Luther și de a tipări aceste cărți sfinte în română, polonă și germană⁸. Abia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea vor fi scrise sau tipărite câteva versiuni în limba română ale evangheliilor, care vor prefigura procesul complex de introducere a limbii naționale în biserică.

Prima tipăritură cunoscută care conține și un text în limba română este scoasă de Filip Moldoveanul (Philippus Pictor, alias Mahler), la Sibiu, în 1552–1553, fiind semnalată de I. Karataev și Émile Picot, și descrisă apoi de I. Bogdan⁹.

⁷ Vezi Gheție–Mareș, *Diaconul Coresi*, p. 161–175.

⁸ Vezi Șerban Papacostea, *Moldova în epoca Reformei. Contribuții la istoria societății moldovenești în veacul al XVI-lea*, în STD, XI, 1958, nr. 4, p. 62–63.

⁹ Ioan Bogdan, *O evanghelie slavonă cu traducere română din secolul al XVI-lea*, în CVL, XXV, 1891, nr. 1, p. 33–40; idem, *Scrieri alese*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. Mihăilă, cu o prefață de Emil Petrovici, București, Editura Academiei, 1968, p. 512–516.

Cunoscută sub numele (impropriu) de *Evangheliarul slavo-român* de la Sibiu sau *Evangheliarul* de la Petersburg, după locul descoperirii (exemplarul se află în Biblioteca „M.E. Saltykov-Șcedrin” din acest oraș), cartea a fost imprimată în același centru unde apăruse, în 1544, *Catehismul*, cea mai veche tipăritură românească, astăzi pierdută. Textul bilingv, dispus pe două coloane, în slavonă și în română, transmis fragmentar, cuprinde cap. 3, v. 17–27, v. 55, din Evanghelia după Matei. E. Petrovici stabilea, pe baza particularităților de limbă, originea moldovenească a traducerii, pe care L. Demény o pune în legătură cu presupusa versiune a evangheliilor care ar fi existat în 1532¹⁰. Examenul lingvistic minuțios privind proveniența dialectală a textului l-a condus pe I. Gheție la concluzia prezenței a două straturi de limbă: unul bănățean–hunedorean, majoritar, care ar aparține traducătorului, și altul moldovenesc, care poate fi atribuit revizorului și tipografului¹¹. Această părere a fost împărtășită și de Al. Mareș, care a adus noi argumente privind conservarea unor fonetisme din aceste arii dialectale¹². Dacă N. Iorga credea că „tipăritorul” ediției sibiene, identificat, în mod greșit, cu diacul Lorinț, „a luat numai ca bază forma coresiană”, pe care „a dat-o cuiva s-o îndrepte și s-o schimbe”¹³, N. Drăganu opina că „avem de a face cu o traducere din slavonește, deosebită de aceea a lui Coresi”¹⁴. Existența unei dependențe între cele două versiuni nu poate fi totuși respinsă. Traducerea, efectuată sub impulsul Reformei, cu unele inserții textuale de inspirație

¹⁰ O ediție facsimilată, însoțită de un studiu lingvistic și de un studiu istoric, a fost publicată la Editura Academiei de Emil Petrovici și L. Demény în 1971.

¹¹ I. Gheție, *Considerații filologice asupra „Evangheliarului din Petersburg”*, în SCL, XVII, 1966, nr. 1, p. 47–79; idem, *Începuturile*, p. 139–171; idem, *Baza*, p. 216–221.

¹² Al. Mareș, *Observații cu privire la „Evangheliarul din Petersburg”*, în LR, XVI, 1967, nr. 1, p. 65–75; idem, „*Evangheliarul din Petersburg*”, *tipărirea unei mai vechi traduceri moldovenești?*, în LR, XVII, 1968, nr. 1, p. 85–87.

¹³ Iorga, *Istoria literaturii*, vol. I, p. 197.

¹⁴ N. Drăganu, „*Istoria literaturii românești*”, în DR, IV₂, 1924–1926, p. 1147.

protestantă, s-a bazat pe o versiune asemănătoare cu cea tipărită de Macarie, în 1512, corelată cu textul german al *Bibliei* lui Luther¹⁵. Ipoteze mai noi admit prezența unor similitudini cu versiunile husite cehești (*Biblia Olomoucká*) și cu cele vechi germane de la sfârșitul secolului al XV-lea ale textului biblic, editate de Johannes Mentelin¹⁶.

O altă versiune bilingvă, cu traducere interliniară, a *Tetraevanghelului* se află în fragmentele dintr-un vechi miscelaneu, *Codicele Bratul*¹⁷, care constau în câteva pasaje din Evanghelia după Matei (pericopele 18–26, 108) și din Evanghelia după Ioan (pericopele 44 și 45). Porțiunile în slavonă sunt scrise cu cerneală neagră, iar cele alternative în română cu cerneală roșie, fapt care facilitează lectura, constituind, în același timp, și o modalitate de control a fidelității transpunerii. Textul, înrudit în unele părți cu cel al ediției sibiene, dar și cu o versiune din care descinde și ediția lui Coresi, a fost copiat în anul de la facerea lumii 7068, respectiv în intervalul 1 septembrie 1559 – 31 august 1560, într-o zonă din sud-estul Transilvaniei, probabil chiar la Brașov. Particularitățile lingvistice ale textului sugerează fructificarea de către popa Bratul a unui manuscris redactat într-o zonă dialectală nordică, probabil în Moldova¹⁸.

Cea de-a treia versiune în română a *Tetraevanghelului* îi aparține diaconului Coresi, care o va tipări la Brașov, împreună cu diacul Tudor, între 3 mai 1560 și 30 ianuarie

¹⁵ O cercetare mai recentă ne-a oferit Liliane Tasmowski, *Notes pour une étude de l'«Evangheliar slavo-român de la Sibiu»*, în *Studii de lingvistică și filologie romanică. Hommages offerts à Sanda Reinheimer Rîpeanu*, București, Editura Universității din București, 2007, p. 545–558.

¹⁶ Vezi Ioan-Florin Florescu, *Le Tétraévangile de Sibiu (1551–1553). Nouvelles informations sur les sources de la première traduction en roumain des Évangiles*, în „Biblicum Jassyense”. Romanian Journal for Biblical Philology and Hermeneutics, vol. I, 2010, p. 38–90.

¹⁷ Editat de Alexandru Gafton în 2003 la Editura Universității „A.I. Cuza” din Iași; o ediție bibliofilă cu textul facsimilat a publicat în 2005 și C. Dimitriu la Editura Demiurg din Iași.

¹⁸ Vezi Gheție–Mareș, *Originile*, p. 342–344.

1561¹⁹. Scoasă sub patronajul „judelui” Johannes Benkner, probabil din inițiativa propagatorilor Reformei, cartea era destinată în exclusivitate mediilor ortodoxe, „să fie popilor rumânești să înțeleagă, să învețe rumânii cine-s creștini”, cum se arată în epilog. Alcătuirea noii versiuni este plasată înaintea apariției *Catehismului* coresian din 1560, în care apar pasaje necorectate din bruionul *Tetraevanghelului*, înainte deci ca acesta să fi fost înaintat la tipar. Pornind de la denumirea monedelor amintite în text și de la perioada circulației acestora în țările române, P.P. Panaitescu opina că traducerea românească ar data din anii 1512–1518, cel mai târziu din 1526, ea fiind premergătoare pătrunderii Reformei în Transilvania²⁰. Același istoric împărtășea, „în chip definitiv”, ideea că traducerea s-a efectuat după ediția slavonă a lui Macarie din 1512, părere care și-a câștigat mulți aderenți. Chestiunea definitivării noii versiuni a *Tetraevanghelului* a fost clarificată printr-o analiză sursologică mai profundă, prin intermediul căreia Al. Mareș a ajuns la concluzia că traducătorii nu au apelat la textul slavon al lui Macarie, ci la o versiune slavonă a celor patru evanghelii care a stat și la baza ediției din 1562²¹. Aceasta a fost versiunea de control cu care a fost confruntată ediția sibiană din 1552–1553, colaționată, la rândul ei, cu o traducere românească rotacizantă, localizabilă în nordul Moldovei. În funcție de particularitățile de limbă depistate în textul coresian (un strat lingvistic sudic și unul nordic), nu este exclusă nici folosirea unei copii intermediare bănățene-hunedorene a versiunii moldovenesti sau proveniența unora dintre traducători din aceste zone dialectale. Cert este că, cu toate modelele la care se raportează, traducerea publicată în 1561 este inferioară celei din *Tetraevanghelul* slavo-român de la Sibiu. În pri-

¹⁹ O ediție a textului transliterat, comparat cu *Evangheliarul lui Radu de la Mănăști* din 1574, a fost alcătuită de Florica Dimitrescu în 1963 la Editura Academiei.

²⁰ Panaitescu, *Începuturile*, p. 119.

²¹ Al. Mareș, *Precizări în legătură cu traducerea „Tetraevanghelului” lui Coresi*, în SCL, XVIII, 1967, nr. 6, p. 651–667; idem, *Scritere*, p. 267–275.

vînța influenței *Tetraevanghelului* coresian asupra versiunii evangheliilor din *Noul Testament* din 1648, ea este mult mai redusă decât s-a crezut.

Aceleiași versiuni îi aparține și *Tetraevanghelul* copiat între 3 iunie și 4 iulie 1574, în insula Rhodos, de grămăticul Radu de la Mănicești, din porunca lui Pătrașco sau a lui Petru Cercel, fiii lui Pătrașcu cel Bun. Același copist transcrisese și un *Tetraevanghel* slavon în 1572. Cunoscut și sub numele de *Evangheliarul de la Londra* (fiind păstrat în colecția Harley de la British Library), manuscrisul a fost descris mai întâi de Hasdeu, în 1882, în „Columna lui Traian”. Textul a fost editat de M. Gaster, într-un volum tipărit prin anii 1892–1895, dar difuzat abia în 1929, fără știrea autorului, cu titlul greșit de *Tetraevanghelul diaconului Coresi din 1561*. Asemănările izbitoare cu CT au tranșat de la început problema „izvodului”, mulți cercetători împărțind ideea că ar fi vorba de o copie directă a ediției din 1561. Deși recunoștea că tipăritura coresiană și copia pisarului Radu „sunt identice până în cele mai mici amănunte”, N. Iorga se îndoia că acesta, plecat de multă vreme din țară, ar fi putut cunoaște efectiv ediția din 1561²². Alte opinii înclină în favoarea considerării textului drept o copie a traducerii originale a *Tetraevanghelului*. După Ștefan Pașca, de exemplu, transcrierea s-a efectuat după o copie intermediară de pe la 1557–1558 a traducerii originale plasate în jurul anului 1550, Coresi folosindu-se de o altă copie făcută după același prototip²³. În preambulul ediției comparative pe care a realizat-o, Florica Dimitrescu crede totuși că Radu de la Mănicești a copiat direct de pe tipăritura brașoveană. Critica textuală i-a permis lui I. Gheție să conchidă că este vorba despre o copie directă sau mediată a unui exemplar din ediția tipărită²⁴.

²² N. Iorga, *op. cit.*, p. 108.

²³ Șt. Pașca, *Activitatea lui Moses Gaster în domeniul lingvisticii și al filologiei române*, în CL, I, 1956, nr. 1–4, p. 113–114.

²⁴ Gheție, *Începuturile*, p. 182–195; Gheție–Mareș, *Originile*, p. 353.

În fine, o versiune cu diferențe textuale ale evangheliilor față de cele din secolul al XVI-lea sau din *Noul Testament* de la Bălgrad și din *Biblia* de la București este cuprinsă în *Tetraevanghelul* de la Războieni-Neamț, copiat la mijlocul secolului al XVII-lea (BAR, ms. rom. 296), care conține variante multiple de redactare/traducere pentru același context²⁵.

Reticența clerului ortodox față de înlocuirea limbii liturgice persista încă, astfel că aceste traduceri ale celor patru evanghelii nu au avut un impact mai larg. Abia în ultimele decenii ale veacului al XVII-lea curentul național câștigă teren, prin publicarea la București, în 1682, sub patronajul lui Șerban Cantacuzino, a *Evangheliei*, concepută, potrivit predosloviei, „precum umblă cea elinească și întru toate aseamene, după orânduiala Besearecii Răsăritului, alcătuiindu-se și svintele cuvinte spre mai aleasă înțeleagere a limbii rumânești”. Momentul de cotitură girat de mitropolitul Teodosie constă, așadar, în prima restructurare a evangheliilor pe zile și sărbători, în succesiunea citirii lor în biserică, renunțându-se la vechea ordine canonică răsăriteană, deoarece până atunci, așa cum se va arăta și în predosloviea *Apostolului* din 1683, „această dară despărțire în patru părți a Noului Testament, fieștecare parte n-au avut osebiria capetelor, după rânduiala grecescului tipic, ce era răsipit și amestecat și cu nevoie a găsi a fieștecăria zi capu ce era să-l citească”. Această mutație s-a soldat, de fapt, cu acceptarea *Evangheliei* în limba română ca o carte liturgică și introducerea ei oficială în slujbă²⁶. Ediția din 1682 va fi reluată în *Evanghelia greco-română* tipărită de Antim Ivireanul, tot la

²⁵ Gheorghe Chivu, *De la litera la spiritul textului sacru. Mărturia unui Evangheliar manuscris*, în *Text și discurs religios*, vol. II, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2010, p. 41–48.

²⁶ Pentru problematica de față, vezi și Ghenadie [Petrescu], *Evangheliile. Studii istorico-literare*, București, Stabilimentul Grafic „I. V. Socec”, 1895; Tit Simedrea, *Evanghelia – carte liturgică în limba română*, în BOR, LXXVI, 1958, nr. 12, p. 1112–1119; Mircea Basarab, *Evanghelie și cultură la români*, în BOR, CX, 1992, nr. 1–3, p. 49–56; Eugen Munteanu, *Lexicologie biblică românească*, București, Editura Humanitas, 2008, p. 155–162.

București, în 1693, în care textul original în paralel era menit „să să dezlege îndoirea” față de exactitatea traducerii, pentru ca același ilustru ieromonah să o tipărească din nou în română, la Snagov, în 1697, de data aceasta „diortosită mai cu multă nevoie”. Cartea este împărțită acum, pentru prima oară, pe capitole, „pentru ca să poată afla fieștecine mai lesne ce i-ar trebui la Tetraevanghel”, așa cum se precizează într-o notă. Acesta va fi textul-etalon pentru reeditările viitoare ale *Evangheliei*, care s-a constituit prin conlucrarea, în diferite etape, a unor cărturari recunoscuți în epocă, traducători, revizori și tipografi, între care stolnicul Iordache Cantacuzino, logofeții Radu și Șerban Greceanu, ieromonahul Atanasie Moldoveanu, Antim Ivireanu și, negreșit, dascălul Damaschin, tălmăcitorul prin excelență al cărților noastre de ritual.

Într-un îndreptar dogmatic, liturgic și canonic alcătuit de patriarhul Dositei al Ierusalimului, împreună cu mitropolitul Teodosie, pe care Atanasie Anghel îl va semna în 1698, cu prilejul hirotonirii sale, i se solicita ierarhului ardelean ca *Evanghelia* „să pui să citească au sloveneaste, au rumâneaste”²⁷, făcându-se trimitere chiar la noua apariție de la Snagov. Recomandarea privind alegerea benevolă a limbii de cult indică, totodată, un anumit bilingvism ce a premers procesul de naționalizare definitivă a serviciului religios. *Evanghelia* lui Antim Ivireanu din 1697, reprodusă cu fidelitate, mai întâi în ediția bucureșteană din 1723, se va impune ca un punct de reper pentru alte ediții din secolul al XVIII-lea.

O notă aparte o reprezintă *Evanghelia* de la Râmnic, din 1746, editată de ieromonahul Lavrentie de la Mănăstirea Hurez, realizată printr-o confruntare a tipăriturilor anterioare de la București și Snagov cu traducerea *Tâlcuirii Evangheliilor* a lui Teofilact al Bulgariei, datorată lui Damaschin. Astfel, suntem avertizați în epilog că, dacă vom compara textul noii

²⁷ *Condica sântă*, publicată după original de arhiepiscopul Ghenadie Craioveanu (Enăceanu), vol. I, București, Tipografica Cărților Bisericești, 1886, p. 82.

versiuni cu „niscari izvoade grecești sau și rumânești tipărite mai denainte, să știi că pe multe locuri nu se va potrivi la cuvinte, pentru că eu am urmat tălmăciturii izvodului părintelui Damaschin Episcopul, dascălul cel mare, alcătuit după *Tâlcuiala* lui Teofilact, și, până n-am cetit și tâlcul, n-am așezat fieștecare cuvânt”.

Colaționarea edițiilor din 1723 și din 1746 ne relevă existența unor porțiuni identice întinse, dar și a unor diferențe textuale, cu un plus de înnoire la nivelul vocabularului în *Evanghelia* de la Râmnic. Cele două tipărituri au jucat, fiecare în parte, un rol decisiv în unificarea limbii române literare declanșată în jurul anului 1750.

Unele paralelisme pot evidenția raporturile și conexiunile existente între diferitele versiuni ale Evangheliilor, publicate începând de la mijlocul secolului al XVII-lea și până la începutul secolului al XIX-lea. E suficient să comparăm, de pildă, două segmente din Mt 18, versetele 10 și 15: *socotiți să nu obidiți* (NTB, Ev 1682) – *socotiți să nu urgisiți* (Ev 1697, 1723, 1762, 1765, VgA; aceeași formă se întâlnește și în BBI, dar primul termen este glosat prin: *căutați, vedeți*) – *căutați să nu huliți* (BB) – *căutați să nu defăimați* (Ev 1746, 1806, 1812); *mergi și-l vădeaste* (Ev 1682, 1697, 1723, 1762) – *mergi și-l ceartă* (Ev 1746, 1765, 1806, 1812, VgA, BBI) – *pasă și ceartă pre el* (NTB, BB). Observăm, mai întâi, câteva preluări din textul *Noului Testament* din 1648 în *Evanghelia* de la București din 1682 și în *Biblia* din 1688. Sesizăm, de asemenea, că, în timp ce ediția de la Iași, din 1762, este tributară, cu mici excepții, celor de la București din 1723, 1742, 1750 sau din 1760, *Evanghelia* din 1746 va fi transpusă, fără intervenții majore, în celelalte apariții de la Râmnic, din 1784 și 1794, precum și în cele de la Sibiu, din 1806, și de la Buda, din 1812. Pe un palier puțin diferit de redactare se situează edițiile de la Blaj din 1765, 1776 și 1817, care urmează textul stabilit în tipăriturile de la București, cu unele corecții operate după cel de la Râmnic, ce pot fi puse pe seama tipografilor veniți din acest centru. Textul corespunzător din cele două biblii blă-

jene din 1760–1761 și 1795 este conceput tot pe aceeași linie, cu unele prelungiri din *Noul Testament de la Bălgrad*.

Trebuie să mai consemnăm că versiunea Evangheliilor inclusă în monumentală tipăritură din 1648 se deosebește de restul textelor similare, ea rezultând din asimilarea noului model umanist occidental. Sursa latină de bază, asumată de traducători, a fost identificată, pe rând, fie în textul *Vulgatei* („izvodul lui Ieronim”), fie în textul noilor traduceri comentate ale Sf. Scripturi datorate criticismului luteran. Pornind de la identitățile care se constată între „sumele” fiecărui capitol al tipăriturii din 1648 și textul scoliilor latine corespunzătoare, precum și de la rolul glosei marginale de a înregistra variante de traducere și diferențe de ordin semantic-lexical față de alte versiuni de control, am admis posibilitatea folosirii de către traducătorii de la Alba Iulia a unei ediții greco-latine de tip poliglot²⁸. Astfel de ediții critice bilingve și trilingve vor apărea în officina familiei Estienne, începând de la mijlocul secolului al XVI-lea, care vor reda, în paralel cu textul grecesc și vechea versiune din *Vulgata*, o nouă versiune în latină prelucrată de Théodore de Bèze după traducerea lui Erasmus de Rotterdam, devenită ulterior *textus receptus*. O asemenea ediție greco-latină, publicată pe trei coloane, în 1611, la Geneva, conține la fiecare capitol câte un *argumentum*, conform scoliilor alcătuite, în secolul anterior, de François du Jon (Junius), un erudit biblist hughenot. O paralelă între rezumatele din ediția geneveză și cele postate la începutul fiecărui capitol al *Noului Testament*, tutelat de Simion Ștefan, probează o relație certă de filiație, așa cum reiese din acest exemplu din Mc 5:

Bèze

1. Daemoniacus sanatur. 6. Daemon agnoscens Christum.
9. Legio daemoniorum. 13. In porcos intrat. 22. Iairi filia.
25. Mulier a fluxione sanguinis sanatur. 26. Medici. 34. Fides. 39. Dormire.

²⁸ Vezi Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad (1567–1702)*, Cluj, Editura Clusium, 2001, p. 163–180.

NTB

1. Îndrăcitul să vindică. 6. Dracul cunoscu pre Hristos. 9. Un legheon de draci. 13. Întrară în porci. 22. Fata lui Iair. 25. Muiarea de cursul sângelui să vindecă. 26. Vracii. 34. Credința. 39. Adurmirea.

Similitudinile cu unele izvoare latine nu se limitează numai la nivelul rezumatelor introductive, inexistente în *Vulgata*, ci apar și în alte porțiuni ale textului. Vom compara un verset din Rugăciunea domnească, în cele două ocurențe evanghelice. În Lc 11, 3, formularea din NTB (*Pâinea noastră de toate zilele dă-ne noao astăzi*) corespunde întocmai *Vulgatei* (*Panem nostrum quotidianum da nobis hodie*), dar și, parțial, versiunilor lui Bêze (*Panem nostrum quotidianum da nobis in diem*) și Erasmus (*Panem nostrum quotidianum da nobis quotidie*). În schimb, în Mt 6, 11, traducătorii de la Bălgrad optează tranșant pentru noua variantă a lui Bêze, identică în acest loc cu cea din Erasmus: *Panem nostrum quotidianum da nobis hodie*; NTB *Pâinea noastră de toate zilele dă-ni-o noao astăzi*; cf. *Vulgata Panem nostrum supersubstantialem da nobis hodie*. Notăm că, în același context, Petru Pavel Aron tradusese în 1760–1761 pasajul din *Vulgata* cu fidelitate și o anumită adecvare stilistică: *Pâinea noastră ce mai presus de fire dă-ne noao astăzi*. Translația de la paradigma de sorginte slavonă (*Pita noastră sățioasă dă-ne noao astăzi/în toate zilele*), întâlnită la Coresi, la cea de inspirație occidentală s-a generalizat, prin urmare, în formula Rugăciunii domnești, care circula în epocă, precum și în întreg cuprinsul primei traduceri a *Noului Testament* în limba română.

Ediția din 1648 a exercitat o influență covârșitoare asupra textelor neotestamentare ulterioare, respectiv asupra *Bibliei de la București*, a traducerii lui Petru Pavel Aron și, într-o oarecare măsură, asupra *Bibliei de la Blaj*²⁹. Punctele de convergență, ca și cele divergente pot fi puse în evidență

²⁹ Vezi Eugen Pavel, *Între filologie și bibliofilie*, Cluj, Editura „Biblioteca Apostrof”, 2007, p. 128–132.

prin compararea unor serii lexicale: CT, BB, VgA *gloate* – NTB *mulțime* – BBI *noroad* (Mt 8, 1); CT *stricat* – NTB, BB, VgA *bubos* – BBI *lepros*, glosat prin *bubos* (Mt 8, 2); CT *nărodul* – NTB, BB *mulțimea* – VgA *gloata* – BBI *norodul* (Mc 12, 41); CT *ștercul* – NTB, VgA *oțapocul* – BB *ațapocul / așchiia* – BBI *gozul* (Lc 6, 42).

Observăm dependența mai pronunțată, în cele două cazuri (BB, VgA), față de textul din 1648, ca și tendința de distanțare a lui Samuil Micu în privința unor opțiuni lexicale (*norod*, *lepros*). Cărturarul blăjean glosează termenul *gozul*, în a doua ocurență a sa, prin *ștercul*, cuvânt de origine latină prezent la Coresi și care se va impune, în ambele pasaje, și în ediția sinodală a *Bibliei* din 1914, o prelucrare a ediției din 1795.

Oscilând între tradiție și inovație, textul evanghelic atinse, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, un stadiu semnificativ al evoluției sale, în consonanță cu procesul de modernizare a limbajului biblic românesc.